नवमः पाठः
९

यौतकं पातकम्

(हलन्तशब्दाः)

(प्रस्तुतनाट्यांशे विद्याधरस्य पुत्र्याः सरलायाः विवाहमाध्यमेन महिलासशक्तीकरणस्य भावः उद्दिप्तः। यौतकं ग्रहणं प्रदानं च महापातकमिति सन्देशं प्राप्तुं वयम् अग्रेसरामः।)

पात्रपरिचयः

विद्याधरः	–	सेवानिवृत्तः शिक्षकः
लक्ष्मी	–	विद्याधरस्य पत्नी
सरला	–	विद्याधरस्य पुत्री
नलिनी	–	सरलायाः सखी
राघवः	–	विद्याधरस्य मित्रम्
श्रीधरः	–	वरस्य पिता
मित्रावसुः	–	श्रीधरस्य पुत्रः
बलवीरः	–	प्रथमारक्षकः
विक्रमसिंहः	–	द्वितीयारक्षकः
आरक्षकाधीक्षकः	–	....

(प्रथमं दृश्यम्)

(ततः धावनध्वनिना सह तीव्रः श्वासोच्छ्वासस्य ध्वनिः।)

नलिनी – सरले ! हे सरले !

सरला – आम् ! किम् अभवत् ?

नलिनी – तत्र......तत्र.....वरयात्रायां....तु (पुनः श्वासोच्छ्वासस्य ध्वनिः) स्थितिः सामान्या नास्ति।

सरला – (साश्चर्येण) हऽऽ ! हे भगवन् !

नलिनी – आम्।

सरला – (विषादेन) तर्हि तातम् आह्वयतु ।(विरम्य) अरे सः तु स्वयम् एव अत्र आगच्छति। पृच्छामि तावत्।

विद्याधरः – सरले ! (कण्ठोऽवरुध्यते) सरले !

सरला – पितः ! किं भवति तत्र द्वारे ? भवानपि व्याकुलः प्रतीयते।

विद्याधरः – (निःश्वस्य) वञ्चिताः स्मः वयम्।

सरला – (साश्चर्यम्) किम् ?

विद्याधरः – आम्। ते तु यौतकलुब्धकाः सन्ति। (निःश्वस्य) वरपूजायामपि स्वचलद्विचक्रम् इच्छन्ति। (विरम्य) एषा तव माता अपि आगतवती ।लक्ष्मि ! वञ्चिता स्मः वयम्।

लक्ष्मीः – आम्। सर्वं ज्ञातवती।

विद्याधरः – तर्हि किं करणीयम् ?

लक्ष्मीः – **भवन्तः** एव प्रमाणम्।

विद्याधरः – एषः राघवो अपि आगच्छति। भवानेव वदतु राघव ! किं करवाम ?

राघवः – अहमपि न जानामि। वाग्दानावसरे तु श्रीधरः कथम् आसीत् ? अधुना कथम् अभवत् ?

विद्याधरः – गजस्य दन्ताः भक्षणस्य अन्ये दर्शनस्य अन्ये भवन्ति मित्र ! एषः **आत्मनि** कुटिलः अस्ति।

राघवः – अस्तु, इदानीं किं करणीयम् ?

सरला – किमपि न करणीयम्। केवलं शठे शाठ्यं समाचरणीयम्।

विद्याधरः – किं वदति सरले !

सरला – (दृढतया) आम् सत्यं वदामि।

राघवः – किमर्थम् ?

सरला – अहं विवाहमपि न करिष्यामि।

विद्याधरः – कारणम् ?

सरला – (रुद्धकण्ठा रोदिति) कारणं...कारणं स्पष्टम्। अद्य तु स्वचलद्विचक्रम् इच्छन्ति, श्वः कारयानं वाञ्छिष्यन्ति, परश्वः किमप्यन्यद्। किं किं दास्यति **भवान्**? एते तु वराकाः बुभुक्षिताः वृकाः सन्ति।

विद्याधरः – सरला सत्यं वदति, परन्तु अस्मिन् समये मम श्मश्रुणः प्रश्नः अस्ति।

सरला – भवतु, **भवतः** श्मश्रुणः नासिकायाः वा प्रश्नः ? किन्तु अहं तु तेन पिशाचेन सहोद्वाहं न करिष्यामि।

विद्याधरः – न......न......तद् न भविष्यति। आगच्छ मित्र! व्यवस्थां कुर्मः। (गमनध्वनिः)

सरला – मा करोतु तात..................... ।

लक्ष्मीः – सम्यग् विचारयतु सरले! अस्मिन् समये अन्यः कः उपायः ?

सरला – उपायः ? उपायं तु अहं जानामि। कुत्रास्ति मम चलदूरभाषः ? आरक्षागारे सूचयामि। (अङ्कनोदनस्य ध्वनिः। ततः दूरभाषसङ्केतध्वनिः आगच्छति।)

लक्ष्मीः – **भवत्या** किं कृतम् एतत् सरले! (दृश्यपरिवर्तनसङ्गीतध्वनिः)

(द्वितीयं दृश्यम्)

(ततः मरुत्तरयानस्य ध्वनिः आगच्छति। कोलाहलश्च भवति ।)

श्रीधरः – अरे ! अस्मान् परितः आरक्षकाः एव आरक्षकाः सन्ति। किं करवाणि ?

आरक्षकाधीक्षकः – कोऽपि पलायनस्य दुःसाहसं मा करोतु। **भवन्तः** सर्वे अस्माकं निबन्धने सन्ति।

श्रीधरः – हं होऽऽ विद्याधर! कुचक्रमेतद् भवतः अस्ति ? द्रक्ष्यामि **भवन्तम्** अनन्तरम्।

आरक्षकाधीक्षकः – (क्रोधेन) किं प्रलपति ? **आत्मानं** पश्य प्रथमम्। कारागृहे अवतारयिष्यामि **भवतः** नेत्राभ्यां यौतकपट्टिकां, तदा पश्यतु। विक्रमसिंह! एषः वरस्य पिता अस्ति। नयतु एनम्। कारागृहे एव एतस्य सत्कारं करिष्यामः।

श्रीधरः – क्षम्यतां क्षम्यताम्।

प्रथमारक्षकः – चलति वा न वा ?(दण्डप्रहारस्य ध्वनिः)

आरक्षकाधीक्षकः – बलवीर! तं वरराजम् अश्वादवतारय। कारागृहे एव वरोपचारः भविष्यति एतस्य।

मित्रावसुः – मम दोषो नास्ति। मुञ्चतु माम्।

द्वितीयारक्षकः - मोचयामि। कारागृहे **भवते** यौतकं दत्वा वरोपचारे। (व्यंग्येन हसति)

आरक्षकाधीक्षकः- कुत्र अस्ति सरला? सा तु निर्भीका कन्या अस्ति। यदि तादृश्यः सर्वाः कन्याः भविष्यन्ति चेत् तदा एतादृशी समस्यापि नागमिष्यति। एषः एकस्याः सरलायाः वा कस्य अपि एकस्य विषयः नास्ति अपितु अस्माकं सर्वेषां विषयः अस्ति। अतः अस्मिन् विषये सर्वे जागरुकाः भवन्तु। (विद्याधरं प्रति) अस्तु, विद्याधरमहोदय! अद्यैव योग्यं वरम् अन्वेष्य सरलायाः विवाहः क्रियताम्। विवाहवेला मा अतिक्राम्यतु।

विद्याधरः - श्रीमन्! सेवानिवृत्तशिक्षकः अस्मि। जीवने यद् धनम् अर्जितं तद् धनम् एतस्याः शिक्षायै व्ययीकृतम्। निर्यौतकस्य तनयायै योग्यः वरः कुत्र? पुनश्चेदानीं नूतनः वरः तु दुर्लभः।

आरक्षकाधीक्षकः - अस्ति महोदय! अस्ति। यदि **भवान्** इच्छति चेद् योग्यः नूतनश्च वरः सुलभः एव अस्ति।

विद्याधरः - (साश्चर्येण) कुत्र?

आरक्षकाधीक्षकः - मम पुत्रः राकेशः। प्रशासकीयः अधिकारी अस्ति। सर्वथा सरलायाः योग्यः अस्ति।

विद्याधरः - (गद्गदस्वरेण) एतत् तु अस्माकं सौभाग्यमस्ति।

आरक्षकाधीक्षकः - अहमपि सरलां पुत्रवधूरूपेण प्राप्य **आत्मानं** धन्यं मन्ये।

सर्वे - साध-साधु।

(गीतस्य ध्वनिः)

वनिते ऽऽऽऽ! वरराजा आगच्छति।
अश्वारूढो मुखे ताम्बूलं, करे कृपाणः सज्जति।।
इतस्ततः सम्यगवलोकने समधिकसुखं प्रयच्छति।
गच्छति कुत्र स्वयं नावबुध्यते,मनः इतः आकर्षति।।
वनिते ऽऽऽऽ! वरराजा आगच्छति।।
(ध्वनिः मन्दं भवति।)

(वाग्देवतावतारः नामकात् ध्वनिरूपकसङ्ग्रहात् सङ्कलितः)

शब्दार्थः

शब्दः	सरलार्थः	हिन्दी अर्थ
स्खलितस्वरेण	प्रकम्पितस्वरेण	लड़खड़ाते स्वर से
वञ्चिताः	छलिताः	ठगे गये
विषादेन	दुःखेन	दुःख से
स्वचलद्विचक्रम्	मरुत्तरद्विचक्रिका	मोटरसाइकिल
निबन्धने	निगडने	बन्दी बनाए गए
उद्वाहः	विवाहः	विवाह
मोचयामि	त्यजामि	छोड़ता हूँ
आरक्षकः	रक्षापुरुषः	सिपाही
अन्वेष्य	अन्वेषणं कृत्वा	खोज कर
आत्मानम्	स्वीयम्	अपने आपको
अर्जितम्	अर्जनं कृतम्	कमाया
तनयायै	पुत्र्यै	पुत्री के लिये
वेलां	समयं	समय को
मा	न	नहीं
अतिक्राम्यतु	अतिक्रमणं करोतु	अतिक्रमण करे
निर्यौतकस्य	यौतकरहितस्य	बिना दहेज वाले की
कृपाणः	खड्गः	तलवार
नावबुध्यते	न जानाति	नहीं जानता है।
इतस्ततः	यत्र तत्र	इधर उधर
समधिकसुखम्	विपुलः आनन्दः	अत्यधिक प्रसन्नता
नोदनम्	पीडनम्	दबाना
वरोपचारः	वराय कृता पूजा	वर के लिए की गई पूजा

अभ्यासः

मौखिकप्रश्नाः

१. **अधोलिखितानां शब्दानाम् उच्चारणं कुरुत -**

श्वासोच्छ्वासः आह्वयतु वाग्दानावसरे शाठ्यम् श्मश्रुणः

बुभुक्षिताः निर्यौतकस्य नावबुध्यते आकर्षति अन्वेष्य।

२. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि वदत -**

(क) सरला काम् आह्वयति ?

(ख) विद्याधरः कस्य पिता अस्ति ?

(ग) वरस्य नाम किम् अस्ति ?

(घ) यौतके ते किम् इच्छन्ति ?

(ङ) आरक्षकाधीक्षकस्य पुत्रः कः ?

लिखितप्रश्नाः

१. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत -**

(क) विद्याधरस्य मित्रं कः अस्ति ?

(ख) विद्याधरः कस्मात् कार्यात् निवृत्तः ?

(ग) यौतकपट्टिका कस्य नेत्रयोः उपरि आसीत् ?

(घ) "वञ्चिताः स्मः वयम्"। इति कः उक्तवान् ?

(ङ) अश्वारूढः कः अस्ति ?

२. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकवाक्येन लिखत -**

(क) कस्य दन्ताः भक्षणस्य दर्शनस्य च भिन्नाः भवन्ति ?

(ख) पाठे कस्याः विवाहः अस्ति ?

(ग) "भवत्याः किं कृतम् एतत् सरले !" इति का उक्तवती ?

(घ) राघवः कस्य मित्रम् ?

(ङ) सरलां वधूरूपेण प्राप्य कः आत्मानं धन्य मन्यते ?

(च) आरक्षकागारे दूरभाषेण का सूचितवती ?

३. **मञ्जूषातः चित्वा अधोलिखितानि रिक्तस्थानानि पूरयत -**

शाठ्यं, सरलायाः, सर्वे जागरुकाः, व्यवस्थां, व्याकुलः

(क) अतः अस्मिन् विषये .... भवन्तु।

(ख) भवान् अपि .... प्रतीयते।

(ग) केवलं शठे .... समाचरणीयम्।

(घ) धनस्य .... कुर्म।

(ङ) सर्वथा .... योग्यः अस्ति।

४. **अधोलिखितम् उदाहरणं पठित्वा विभक्तिं संयोज्य पूरयत -**

उदाहरणम् - दशरथः रामस्य पिता अस्ति। (राम)

(क) राघवः .... पतिः अस्ति। (विमला)

(ख) लक्ष्मीः .... पत्नी अस्ति। (विद्याधर)

(ग) विद्याधरः .... पिता अस्ति। (सरला)

(घ) श्रीधरः .... पिता अस्ति। (मित्रावसु)

(ङ) सरला .... सखी अस्ति। (नलिनी)

५. **रेखाङ्कितं पदम् आधारीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -**

(क) मम दोषः नास्ति।

(ख) सरला निर्भीका कन्या अस्ति।

(ग) भवन्तः सर्वे अस्माकं निबन्धने सन्ति।

(घ) अस्मान् परितः आरक्षकाः सन्ति।

(ङ) करे कृपाणः सज्जति।

६. **विपरीतार्थकान् शब्दान् लिखत -**

(क) मिथ्या - ....

(ख) पुरातनः - ....

(ग) सुलभः - ....

(घ) दुर्भाग्यम् - ....

(ङ) तीव्रम् - ....

योग्यता-विस्तारः

१. **कवि परिचय :** - प्रस्तुतः पाठः परमानन्दः शर्मा ''प्रमोदः'' द्वारा विरचिताद् 'वाग्देवतावतारः' नामकाद् ध्वनिरूपकसङ्ग्रहात् सङ्कलितः अस्ति।

२. ''बालविवाहः समाजे अभिशापः'' इति विषयम् आधारीकृत्य शिक्षकस्य सहयोगेन एकस्य नाटकस्य अभिनयं कुर्वन्तु।

३. अनौपचारिकरूपेण कक्षायां शिक्षकः एतस्य नाटकस्य मञ्चनं कारयेत्।

४. **लोकोक्तयः** -

(क) श्मश्रुणः प्रश्नः - मूँछ का सवाल।

(ख) गजस्य दन्ताः भक्षणस्य अन्ये दर्शनस्य च अन्ये - हाथी के दांत खाने के अलग दिखाने के अलग।

(ग) शठे शाठ्यं समाचरणीयम् - दुष्ट के साथ दुष्टता का व्यवहार करना चाहिये।

५. उपर्युक्तलोकोक्तीनाम् अध्ययनं कृत्वा दश लोकोक्तीनां सङ्कलनं कुरुत।

भाषा-विस्तारः

तकारान्तः पुँल्लिङ्गे भवत् शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वितीया	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः
तृतीया	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
चतुर्थी	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
पञ्चमी	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
षष्ठी	भवतः	भवतोः	भवताम्
सप्तमी	भवति	भवतोः	भवत्सु
सम्बोधनम्	हे भवन् !	हे भवन्तौ !!	हे भवन्तः !!!

तकारान्तः स्त्रीलिङ्गे भवत् शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भवती	भवत्यौ	भवत्यः
द्वितीया	भवतीम्	भवत्यौ	भवतीः
तृतीया	भवत्या	भवतीभ्याम्	भवतीभिः
चतुर्थी	भवत्यै	भवतीभ्याम्	भवतीभ्यः
पञ्चमी	भवत्याः	भवतीभ्याम्	भवतीभ्यः
षष्ठी	भवत्याः	भवत्योः	भवतीनाम्
सप्तमी	भवत्याम्	भवत्योः	भवतीषु
सम्बोधनम्	हे भवति !	हे भवत्यौ !!	हे भवत्यः !!!

तकारान्तः नपुंसकलिङ्गे भवत् शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भवत्	भवती	भवन्ति
द्वितीया	भवत्	भवती	भवन्ति
तृतीया	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
चतुर्थी	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
पञ्चमी	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
षष्ठी	भवतः	भवतोः	भवताम्
सप्तमी	भवति	भवतोः	भवत्सु
सम्बोधनम्	हे भवत् !	हे भवती !!	हे भवन्ति !!!

नकारान्तः पुँल्लिङ्गे आत्मन् शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
द्वितीया	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मानः
तृतीया	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
चतुर्थी	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
पञ्चमी	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
षष्ठी	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्
सप्तमी	आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु
सम्बोधनम्	हे आत्मन् !	हे आत्मानौ !!	हे आत्मानः !!!

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गे वधू शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	वधूः	वध्वौ	वध्वः
द्वितीया	वधूम्	वध्वौ	वधूः
तृतीया	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
चतुर्थी	वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
पञ्चमी	वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
षष्ठी	वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्
सप्तमी	वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु
सम्बोधनम्	हे वधूः !	हे वध्वौ !!	हे वध्वः !!!